

„Droschak“
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:
REDACTION DU JOURNAL
„Droschak“
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՃՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ԿՈՒԻՆԵՐ ԳԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԶԱՐՈՒԽՉԱՆ

ՆԱԿԱՏԱԿԻԱՄ 1909 թ. ՓԵՏՐ. 7, ՓԱՐԻԶԻ ՄՕՏ, ԱԽԱՐԻ ԿՈՒՈՒՄ

ՄԱՐԻՔԻՆԻ ԶԱՐԻՒԶԵՆՆ

Կեանքնքն են արանք — Մարտիրոս, Կարո, Ալթոն և ուրիշներ — Տաղապարհա, գրուիչ ու բնդմաւոր կեանքնքն լի գազափորակա յոյրերով և յանձնագծ թօրէքներով Մարտիրոսը — մանուկանք Արքան հարուստ ու արկածայի կեանք ունեցաւ Պարսկաստանի ազատութեան խորանին զՏաղապարհա մոյշ անտոյր Երիտասարդը... Ի՛նչպէս սպասուի այն յ՝ Երօշակի՛ մի յօգուածով... Ե՛նչպէս կարողանալ գնահատել մի գէժք, որի էական բարեմասնութիւններն իսկ զեռ խուսափում են մեր աճապարզ հայեացքից: Մարտիրոսները արժանի են ընդարձակ ու մանրազնին անախիզների, վերլուծումներինքանց գէժքերն ու գործերը սպասում են վարպետ և իրագիկ կենսագրողների պաշարին ու համբերատար աշխատանքին Առայժմ խոսքը յ՝ Յօգածին՝ է. իսկ նա Տարեգրքարք թերի է կցկտուր, աւերակուր:

Հայ կեանքը վերջին ասանմակներին իր ելէնդ ծփանքների մէջ արտադրեց և մշակեց մի տիպ, որ հարազատ և անհրաժեշտ ցոլքն է յեղափոխական մարք ու իրականութեան յա տ եր ր օ Ր ի տ օ ի, ա՛հ ա բ ե կ ի չ է տիպն է, առանց որի չի կատարուել ոչ մի ազգի յեղափոխութիւն, առանց որի չի յաղթանակուել իրկալն, ըմբոստ փ որ բ ա մ օ յ ն օ թ ե ա ն անհասարակ պայքարը ընդդէմ հջոր բանախոսութիւններին:

Մարտիրոսը այդ տիպի լիակատար դրոշմն ունի, նրա ա՛նձը ու ամբարիշտ ոգին և նրա հջոր ու մոլեգին թփալը Մարտիրոսը ինքը Տ ե բ ր օ Ր ն է, նրա իսկական և իսլայական ըմբռնումով: Գու՛ժանակը նրա կուպն է, աու՛ման ու արքանակը՝ նրա գուրգուրած գէժքերը: Նրանց զորհուրդին մթնոլորտի մէջ սպարում, շնչում է հերոսի հոգին, նրանցից զատուած՝ յօրանում է առաջնունում, գո՛բխտանում: Տիրորը մերթ ընդ մերթ ընդգայնում է իր ճարակող ախները, վերածում բացարձակ ճակատամարտի, և այդ դէպքերում հրացանը դալն է փոխարինելու Մարտիրոսի ձեռքում: Առբին ու արքանակիլն... փոխարինելու նոյնքան ձեռնհասութեամբ ու ճարպիտութեամբ Լարսեմը միշտ բարատուր է, նա գրեթէ երբէք չի վրիպուել ջարմում է նա հայ ժողովրդի բարերարապետն զա՛հիճներին, զաւարդում է գեներալներին ու նահանգապետներին դէմ նեւուում է Ֆուստախոս ու վրե՛ժներդի կատաղութեամբ հայալինել խուժանների վրայ, Բագդի փողոցներում, նեւուում է, ի վրէջոյ, կանանաւոր պատերազմի մէջ ընդդէմ՝ Երանեան բռնապետութեան... և այդտեղ հերոսի բարատուր աստղը մէ շարք փայլուն յաղթանակներից յետոյ, մէկէն իմէկ զուաճանում է նրան անակնկալ ու ցուազին խաւարումով. այդ ուժեղ և անվրէպ բազուկը՝ անզուարեւելում է, այդ գեղցնիկ կրօնով՝ խորանում...:

Երբ 1906-ի փետուարեան օրերում նաւթային մայրաքաղաքի փողոցները ներկայեցին հայկական առաստահոս արիւնքի, երբ իշխան Նակաշինէի և ամբողջ ցարական ստիւկանութեան սպորձերով ու սղակցութեամբ գազանացած խուժանը գրո՛հ տեց հայ անպաշտպան ազգաբնակութեան դէմ և երկու օր շարունակ թնդացնում էր մթնոլորտը զիւսային օրդիկներով, կոպկարծ այդ արևնայի գո՛ժոքի մէջ, ժողովրդային յայրագոյն

յուսահատութեան ու լքման վայրկեանում երևան եկաւ, յայտնի չէ որտեղից, ազատարար հրեշտակի պէս, անձևերների մի խումբ, որ մի կերպ խոյս առալով պօգրձային ոտախլանութեան սրտանս հայիտացքից, զիւսան ու գարանաճուս՝ սկսեց տեղալ գնդակները արարաբը թշնամու վրայ և կարճ միջոցում իր շեշտակի և անողորմ հարւածներով մահ ու աւերած սփռեց յաղթանակ խուժանի մէջ որ զարհուրած այդ անակնկալ հահահարածից՝ փախուսաւ դիտեց:

Դ ու լ մ ա ն ի խուժան էր, Հին, մարդած հրամանատարը՝ միշտ կամբոտ ու կորովի, միշտ անհջորդէ վճռական՝ իրից-իցեց դիմագրուել իր մի բուն գինւորներնով ջարգի և աւերակի հակապահան ուրազանին և ցոյց տւեց ոչխարումիտ, թուլամորթ զանգուածներին, թէ ինչ կարող է անել մի հասիկ մարդ, ինքնապաշտպանութեան ո՛րպիտի հրաշքներ կարող է գործել մի փոքրիկ խումբ, ե՛թէ նա ունենայ ինքնխառնի, արիւնթիւն ու վճռականութիւն...:

Ընդամենը 7 հոգի — Դու՛մանի սպայակոյտը Բայն՝ ընտիր և յանդուգն կորիւններից՝ որ անվախ սլանում էին դէպի կրօն աննայարձանուս հոսանքը, դէպի կրօն, դէպի մահ... Այդ անձևեր եթ՛մնակի մէջ էր Մարտիրոսը:

Խուժան անեց արագ-արագ, սկզբնական կորիզը մեծացաւ, հայ ինքնապաշտպան բանակը դարձաւ ահարկու պատերազմող կոպը, զո՛հերը գրեթէ հաւասարեցին և այդ ուժգին հակահարածը մոլեց շուտով անգիտակից սոսիին դէպի անցազուլ ու յ՛հշտուածն...:

Աւարգանու սիցաբուռուի ճիշտ ժամանակահարապէս դադար առաւ: Կազմակերպութեան առջև ծանանում էր մի մեծ ու վասնազլի խնդիր. — պատժել ջարգի պատասխանատու հեղինակներին ոչխան Նակաշինէն — մահուան առաջին թե՛խտանումն էր ահարկու դիմագրուող կորիւններից երկուսը գրկում են ազատարար ու վրե՛ժաւու ուժերը և զուում են գաբանակալ հետամուտը հայաստեց բործուն: Երկու մեծ, իտեւիցեան սերբորխաներ, երկու անբաժան ընդհանրակիցներ, մինը միւսից ճարպիկ, հարազէա և անվհհեր... Մէկը Մարտիրոսն է... Ընկերող հարւածն էր, որ գրոնց գահճին... Նակաշինէն ընկնում է արիւնաշաղախ ու յօշոտուած՝ Բագդի առայտասնի վրայ, և յ՛Մարտիրոսն է... այդ կարող ժեստը պայթում է շանթաբեր փոթորիկի պէս, ամբողջ կոպկանեան բերդոլորտայի վրայ, հրացանուք ու ցնծութիւն պատճառելով ազատութեան և ազգերի համարաշխութեան բոլոր բարեկամներին:

Կար մի ուրիշ վասպիր կոպկանեան հօրիօծներում, որ սպասում էր յեղափոխականի վրե՛ժնիցի հարւածին: Դա գեներալ Ալիխան օմ զն էր, նորագործ Ատախլան, որ երևանեան նահանգի մէջ հայիկական պօգրձների խրախուսելուց յետոյ, նեւուել էր իր գիշատիչ հօրգաներով Արաստանի ըմբոստ ազգաբնակութեան վրայ և ծայրե՛ծայր աւերել ու արիւնել այդ գեղցնիկ երկիրը:

Ո՛վ կարող էր որսալ այդ գո՛ծնակ բռնաւորին, որի դէմ կատարած կրկնակի մահափորձերը Արաստանի մէջ (վրաց յեղափոխականների կողմից) վիժեւ էին ցուափնտրեն և որ արևուհեան գարանը էր ծայրախեղօրէն գո՛ժուար, միշտ շըջապատած, գրեթէ անմասնելի...:

Մարտիրոսը դարձնալ Տրապարակ է նեւուած իր անբաժան ընկերակցի Տեա... և մի գիշեր տարածած, Անբասանորթօրի փողոցում գններալի սրաշու կողք օդն է ցնդում երկու խալկան անբրորիստների միահամուռ հարաններինց... Արիխանօրի գզգզած մարմինը զնաց միանալու Նակաշիէի, Անդրեէկի, Բօզուլափուսի, Բընօյի և ուրիշ բազմաթիւ գահներին շարանին, որոնց պատճէլը եր "Դաշնակցութիւնը" այն քանը ու փոթորկալի տարիներում:

Այնուհետև Պարսկական անուամբ ենք տեսնում Նիւտասարը ազգովին, յեղափոխութեան ու պատերազմի գաշառու Մասնակցում է Մուժուժարի կուսին, ուր 15—20 հզօրը բաղկացած մեր խումբը կուում է ու բաշար Տեմազարում Սեմաի խանի 1500 ձիաորներին Այդ յանուզն ճակատամարտում—որի ժամին հրացանը է յայտնել ինքը Սեմաի խանը—մենք կորցրինք մեր թանկագին զինարները" նիկոյին և Արաւելին:

Մուժուժարի - Սոյմասու Մարտիրոսն այդտեղ գաշառացական ուրիշ կամաւորների հետ գլխագորում է եզո խանի արշաւանքին, որ խոյը աւերելուց յետոյ, նեւաւ էր Սալմաստի վրայ:

Սալմաստից — Թաւրիզ Թաւրիզի բոլոր կուիւներին մասնակցում է Մարտիրոսը միշտ առաջին շարքերում Պաշարման սև օրերում, երբ հացի ու կենսական մթերքների սպառման շնորհիւ, հասարակութիւնը մատ-

նել էր լքման ու յուսահատութեան, յեղափոխական բանակը մտածեց յանգուզն մի թուրքով ձեռքէլ թշնամու շղթան և ճանապարհ բաց անել գեղի գոբու: Մօա 1000 հօգի անցան Ալար և կուիւն սիւսեց պարսկ յեղափոխականները մեծ մաստը թողին շուտով կուս գաշար յետ քաշեցին: Ճաց Սաստար խանը իր մի խումբ հասարակներով և ժու 50 հօգուք բաղկացած մեր խումբը գետի ու Գուսասանի առաջնորդութեամբ: Գիշերը ժամը 3—4-ին մերանց մի ուժգին գրոհ են առին գեղի թշնամին, որ չի կարողանում երկար դիմանալ և գիւշն ուերելուց յետոյ, յետ է նահանջում Սիւսում է երկուստեք հասուկաոր հրացանազուծիւն: Բախտի մի շարադես բմահանորդով, հենց այդ փայլուն յաղթանակի վայրկեանին էր, որ "Դաշնակցութիւնը" աւելց անփոխարինելի զոհեր: Նա կորցրեց իր Մարտիրոսին... Երեսու մարտիկը կամեցաւ Ճաւ միշտ յար ձ ա կ ո ղ ա կ ն ի դիրքում և մենակ, անզգոյշ թուրք արաւ թշնամու ուղղութեամբ: Զափեց գոբու առաջ անցնելով՝ զարնեց...:

Նեսալիգեւա-անբրորիստ բազմաթիւ պաշտողները մի տարուց է վեր անգարմանելի սգի մէջ են...:

Հանգզի՛ր խաղաղութեամբ, թանկագին ընկեր, քեզ ծնող ժողովուրդը չի ժողանայ քեզ և կը շարունակէ նենգարեղել իր խոցուած սրգանդից՝ դեռ շատ Մարտիրոսներ...:

Մտտիկ պղպղատում, յուսով ենք, պիտի կարողանանք առլ գեթ համառօտ կենդանագիրները մեր 35—40 զինարների՝ որ նահատակել են պարսկական ազատագրութեան մարտազարուում: Կարօն և Սէթօն այդ քարերի թւից են, առաջապահի ու համառակ, գաղափարական և անձնուրաց:

Թիւրքահայեր են երկուսն էլ... Մարտիրոսը, նիկոյը, Արաւելն էլ—առուսահայեր... Ուրբան խուում է համառակ գաղափարական և անձնուրաց: Թիւրքահայեր են երկուսն էլ... Մարտիրոսը, նիկոյը, Արաւելն էլ—առուսահայեր... Ուրբան խուում է համառակ գաղափարական և անձնուրաց:

ԿՐՐՕ

ՆԱԿԱՍԻՆԻՍ ԵՐԿՈՒՍՈՎ ԱԼԻԱՐԻ ԿՈՒՌՈՄ, 1909 թ. փետր. 7

ԱՆՐՕ

կուս է մղում Սեմաի խանի զորքերի դեմ իր մտազեղով: Ազա նետում է մի ուսուր թշնամու շարքերի մէջ... Աւժանակը պայթում է ահարկու որո-

փոխութեան դաշտերի մէջ է կոսեւել գարբնեւէ և ոչ սինլըր ու բըըը ճաղմառ հրապարակագիրների գրչի սակ... Կարօն և Սէթօն թիւրքահայեր են, Անդրանիկի զինորնեւրից, մասնակցիկ են: Թիւրքահայաստանի բազմաթիւ կուիւներին: Կուս են Մուժուժարում հայկական փորքաթիւ յանուսի մէջ և ցոյց են աւել յանուզուզն ու փոքուրուս ազգովինների յասուսութիւններ: Կարօն — մասնաորպէս ուշադրաւ է նրա հերոսական գլխագորութեան մի փաղը Մուժուժարի կիւրիւնը: Ծանր վիրաւորան է արեւահայոս նա ապաստանում է հայ ազգաբնակիցեան հետ եկեղեցու մէջ և այդ պիտանում երկար

առի, իջում է Յ զոճ հաստակորդից, որ այնուհետև քարափահար փախուսաւ և առիս:

Մէկուկէս ամիս բռնիութիւնից յետո՛ր վերքը կազգառուած է անչա Կարօն Սէթօթ հետ Ալարի կռուսւնքը Մարտիրոսը նեղեւ է ընկնում իր անդադը թուիչքի միջոցին—երկու ընկերները օգնութեան ետ վազում է զարնում են դարանմուտ թշնամիներէրց:

Յարգանք ժողովրդական դասի երկրորմեայ անխնով մարտիկներին՝ զատիւն նրանց պայծառ անլուերթակոյն յիշատակին:

Վ Ա Ր Ա Վ Ի Ե Ի Մ Ն Ա Մ Ե Ա Կ Ը

Հայաստանի հիմնուողը նահանգին մէջ յունիս 20-ին ասուեցաւ քաղաքակրթական նշանակելի ձեւնարկ մը:

Ժողովրդական ինքնարուի գործունէութեան և յառաջադիմական աննկուն զարգութեան յիմնամեակն է քառիկս: Մեր վերածնունդի առաջին կէտ դարն է, որ բողոքեցաւ և անցաւ պատմութեան գիրկը:

Վաթսուական թափաններէն ապաւին շատ անալ՝ հայ միաքը այս ու այն կողմ՝ հանդէս էր բերած նոր գաղափարներու բողոքներ: Թիրքիս, Կովկաս, Հնդկաստան և այլուր մեր ժողովուրդին լուսագոյն որսադրութիւնները—նստեքգած էին երազական ապագային արշարյուը: Մական բոլոր այդ վսեմ ու զիւցանական ճիգերը մէկ ամբողջական աւազանի մէջ չէին անցած, մէկ բովանդակութիւն չէին դարձած: Հտուակտոր, ցրիւ, անբառ օր հասուածական զարթունքներ էին ատուը, առաջին թողովանքները մեր մոլորակն ազգութեան:

Ըրջապատին հասարակական բողոքական կայանները այնպէս չէին, որ կարող ըլլային շեշտել ասացնել այդ զարթունքները, ամբողջանցնել և մէկ ընդհանր հոսանք թանդոնը:

Վաթսուական թափաններուն վիճակեցաւ այս պատճախան քործը: Միստմանակ հայ երկրի զանազան հասուածներու մէջ սկզբնաւորեցան նոր կեանքի խիզախ և աննական փորձերը: Միջավայրին բոլոր արտերը, կազուածքին ամեն արտայայտութիւնները մէկ ընդհանուր օգիւղ ներշնչեցան:

Ռուսաստանի հեռուոր քաղաքներուն մէջ—Մոսկվա, Դորպատ, Պետերբուրգ—լազարեանցի, Նալբանդեանցի, Ռաֆայել՝ Պատկանեանի երեսուտար շրջանը բացուեցաւ: Ուսանող երիտասարդութեան գաղափարական ու հայրենասիրական գործունէութիւնը հիմնակեցաւ: Կովկասի մէջ նշանաւոր Արդիւնի Տոգուոր որդիները ժողովրդական պրակտութեան սահմանները ընդարձակեցին, աշխարհաբար իւր արտիկ՝ հրապարակագրութիւնը սկսեցաւ: Վօթօրի գեղածիճաց արիւրուն

շուրջը թիրքահայոց սահմանագրութեան հիմքերը կերտեցան և օգեթունի բարձրութիւններու վրայ ազատութեան շունչը յաղթականորէն արտաբեւեցաւ:

Մէկ ընդհանուր սիրական գաղափար կարծես կը սուսուներ ըստր պչ գեղեցիկ աշխատանքներուն վրայ: Հայ երկրի միւր՝ աւելի աննշան՝ հասուածները ևս անժառն չը ձեռքին նորութեան գործին Ամենաբեք կը նկատուր միւնտոյն օգիի ու միւնտոյն սկզբունքի թող կամ գորտար ազգագրութիւնը: Այդ գրուելէ գործունէութիւններու նման և աննցմէ աշխարհագրապէս հեռու մէկը կաք, որ ք ք ք ի շ ա ե գ ո կ է ո ս ո վ հրահանգի էր ու վերին աստիճան նշանակալից: Հայաստանի անմիջական հողին վրայ, հայ ժողովրդի ծոցին մէջ, պատական յիշատակներու ու հանգած քաղաքակրթութեան բեկորներուն բով այդ սկզբնաւորութիւնը որքան ալ պակասաւոր ըլլար իր փիլիսոփայական արևածմանեան մտահայեցողութեամբ, իր գրական արասայտութիւններով—այնուամենայնիւ մեծ է իր արմ միջակ աննութեամբ, հարազատութեամբ, ինքնասպութեամբ ու իրական ազգեցութեամբ...

Վարգի գրողը, գիւղատնտեսական-հողագործական հաստատութիւնը, մամուլը, յԱսպարակական Արեւիկն թիրքահայոց մտաւոր, հասարակական և նոյնիսկ քաղաքական վերածնունդի իսկական առաջնադասից հանդիսացան Մայրաքաղաքի մէջ ծագում առած սկզբնաւորութիւնները իրենց բոլոր առակութիւններով հանդերձ չէին ներկայացնել ժողովրդական ինքնուրոյն հանձարը: Հեռուոր, օտար ազգեցութիւններու ենթակայ, զուրկ ազգային արիւնէ ու մարմինէ, մեկուսացած՝ Պօլսի վերանորոգչական գործունէութիւնը չունէր ժողովրդական այն ոգին, աղբիւրը, հիմքը, որպէսզի կարող ըլլար առողջ, խորունկ, հաստատուն վերածնունդ սկսիլ մեր պատմական կեանքին մէջ:

Առանց երկրի շարժման՝ մայրաքաղաքին ըրածը մամուլ անպատուց և ապագիւն պիտի ըլլար: Այս է պատճառը, որ վաթսուական թափաններուն խրիման վարդապետի ձեռնարկութիւնը այնքան կարեւոր դուայնեան նշանակելի կերևայ մեզ:

Գաւառացի այդ համեստ կրօնաւորը տակաւին այն ժամանակ խորագիտ ըմբռնը, որ մեր քաղաքայն կրթութեան հիմնան հիմքը երկրին մէջ է և կրցաւ հասկնալ որ ազգային փմն հիմնարկութիւն չին և արժէք ունի, երբ ստեղծագործող յժողովրդիկ համար է, անոր քով և անոր միջոցով: Այս հիմնական գաղափարը անկիւնաքարը եղաւ անոր հասարակական գրական-վարդապետական գործունէութեան: Եւ առաջին անգամ դարերու խաւարէն յետոյ հնչեց ցղէպի երգ կիր՝ բուցմարանդակ կողմ: Այս հրուէրը մեր նորագոյն պատմութեան ամենամաքուր էջերէն է և անոր գիմացիկութեան ամենամեծ գրուականներէն: Մեր

կես-դարեան բոլոր յառաջդիմական հոսանքները, սկսեալ ազատամիտ շրջաններէն մինչև վերջին յիշատակման-մարտական սերունդը՝ կրցած են ոգևորել հասարակեաց այդ իմաստուն, առողջ, նելացի սկզբունքով: Եթէ հարկաւոր է, որ մենք քաղաքակրթութիւնը, իբրև ուրոյն ազգային համախմբում, իբրև, պատմական ամբողջութիւն — ապա մեր նոր կեանքին արձանները պէտք է տնկել երկրին մէջը:

Ասացուրա՛կանք վերանորոգչական շարժումը և նորից մեանի գործունէութիւնը մեկէ աւելի կարևոր արտա-յայտութիւններ ունեցաւ: Կեանքի բովանդակ փոփոխութիւնը և ամբողջական բուժումն էր այդ շարժման նպատակը և ի գծալը: Անհրաժեշտ էր վերակազմել և՛ դպրոցը և՛ անասական-հողագործական միակնքը, նոր ուղղութիւն դրամադրութիւնը, սեռերեկ հրատարակութիւնը... Ե՛կէ ընդհանուր աշխարհահայեացք, մէկ ինքն նատիպ, առողջ մտահայեցողութիւն ուղղութիւն կուտար այդ գործունէութեան: Միացնել, ներդաշնակել հայ մարտիկ և կուսին զանազան սրբիւնները և բարբը մեկէն առաջ տանել:

Գաղթականութեան, պանդխտութեան և ազհասարակ աշխատութեան դեմ՝ մրցելու համար անհրաժեշտ Յշուտ անանին ուշադրութիւն դարձնել երկրին հողագործական վիճակին: Այս մտահոգութիւնը չափազանց հրահանգիչ է հայաստանի մէկ խուլ անկիւնէ մէջ, անցնալ գարու վաթառման թւականներուն հուն հասկցեցեալ այն կարևոր ճշմարտութիւնը, որ առանց անտեսական, Նիւթական բարեկամ շինելու իսկական վերածնունդ: Նոր գործիքներով, մշակութեան նոր ձևերով կանցան անտեսութիւնը և զարգացնել և ներկանան արտադրութիւնը և շինարարութիւնը: Արտադր շարժման ղեկավարները քանիև իմաստութեանը զգացին և ըմբռնեցին այն խորտեմ կազմը, որ գոյութիւն ունի բարձր և յաջան անտեսան այն մեծ ազդեցութիւնը որ երկրի մը տնտեսական կացութիւնը դանի ընդհանուր կեանքին վրայ:

Այս անտեսան անկեղծ պարզ և կրթութեան գործը առհասարակ հիմնական փոփոխութեան ներթափանցան: Առաջին, անտեսան ըմբռնութիւնը, վերացական հասկացողութիւնները, միջնագրեան անմարմին ու անկեղան գաղափարները զուրպ պիտի վարարէին նորագոյն դպրոցներէն: Անկախագիտական առողջ սկզբունքը, ներ մշակեցանք Կարգը և Տեսքը և համար է դպրոցը բանալի պէտք է կանառանալ: Գպրոցը գործնական և անտեսան պէտք է նպատակ հասարակութեան զարգացման ու բարեկեցութեան *):

Այս միայն Արտադր շարժման և առհասարակ խրատական ամբողջ գործունէութեան միջին կարգի թիւի պէտ կ'անցնի: Գործունէութեան մեծագույն արտադրանքն անխուսառ ժողովրդներու փոխադրուողոցն էր այն հիմնական էր մեր նախկին կրթական գործը — մանուկ անդրին պէտք է անտեսան վեանքի իմաստութիւնը, պարծնական, իրական ճշմարտութիւնները:

Գործունէութիւն մէջ Ասացուրական շարժման գերը չափազանց կարևոր է և անոր ազդեցութիւնը թիւրքա-քահայոց գրականութեան վրայ բարականալի զգալի զոյտի մեծան ու անհարազատ գրականութեան ուժգին հակահարածն էր խրատական ստեղծութեան գրական զգալ-բարցը Առողջ բնական, կենդանի, ժողովրդական, որ հասկաւոր այն անտեսանը որքէ յարեանշարժման ներքին ուղղութիւն համար: Գրական արտադրանքներուն մէջ ժողովրդական հարուստ ու բնական լեզուն ինքնարտի ունիւրը, գեղեցիկ գարձանները, ժողովրդական գրաւիչ ներթերը, երգերը, առասպելները, մէկ խոսքով՝ գարեբու այն շքնաղ, հանձարեղ արդիւնը, որ արտադրան է հայ միայն և հայ ըստարկութիւնը) հիմն գարձան այդ գրականութեան Գարեբու Սրտանանան, Արիստակէտ Տեկմանը, Տիգրան Արիստակէտ, ինքը խրատական՝ այդ շարժման հիմնադիրն ու հոգին մինչև օրս կը մնան օրինակելի ժողովրդական ազգային գրողներ Այստար Գրաւորական՝ գրականութեան սկիզբները, Գրաւորականի Զարգացման Գեղար Տեր-Արտադրաների և այլոց հետեան գրական ուղղութեան արժանները կը գտնեն Ասացուրական և Տարբոյ-մէջ Այստար Գրաւորականութեան կուսիւր համար զոյտը վառարող արժեքները գրականութեան դեմ՝ առողջագործութեան համար հայ գրական ինքնուրու արտադրութիւնը և թիւրքահայոց գրականները՝ բանաստեղծութեան վիզանան պէտք ունին Արտադր գործներու արտադրան սիրութեան և աշխատութեան...

Գրականութեան, դպրոցական, գրական արտադրանքներուն մասին՝ Արտադր շարժումը նշանաւոր եղաւ նաև փր հրատարակութեան: Կարգաւորական Արտադրանքները պարբերական մատակարարութեան մէջ խոշոր տեղ ունի: Անոր համարը նոյնչափ մեծ է, որքան Արտադր «Հրատարակող» համարը: Միևնոյն սկզբունքներու միևնոյն գաղափարներու միևնոյն աշխարհահայեացքին զանազան արտադրանքներուն են՝ մէկը հայ երկրէն հետեւ միւրը անտեսան մարտական-գիմագրութեան քարոզներով — «Ասացուրական Արտադր»՝ աւելի արմատական եղաւ ու աւելի խիստ:

*) Այս առիով ամենիս կը համարիմ յիշատակ հետեւեալ երկնանի մէկ լուսնալուսնի, որ արտադրան է Կրկնայի ճայ դպրոցներէն միկուն մէջ, բազմաթիւ անտեսաններու արտադրանք:

կրտ. «այ միայն հասցիւ կցող անդ, այն և քանիւ». Ես այ կանմ, այ միայն քանիւ կցող մարդ, այն և քանիւ: Հայ պէտ է մեր կեանքի և քարոզական զարգացման համար...

երկու հիմնական դադարաբեր ուղղութիւն կուսան անոր հրապարակագրութեան:

Մեկ կողմէ՛ ժ ա զ ո վ զ ա ս ր ր ու թ ր ւ ւ ը — մշակ, երկրագործ, արհեստագոր, գործաւոր գտարուն պաշտպանութիւն՝ ընդդէմ՝ վաշտառուներու, անիրաններու, Եֆէնսիներու, ազաններու, հակաօրոգւորական եկեղեցականներու: Դասակարգային այս ն ա խ ն ա կ ան գիտակցութիւնը բաւականաչափ զգայի է մարտի հրապարակագրութեան մէջ: Եստուան ոգևորութեամբ և անկեղծ զգացմունքով երգած և հոն աշխատաւոր գտարուն բովանդակ օգտակարութիւնը, պիտանութիւնը և առաջնութիւնը հասարակական զարգացման մէջ: Թիրքահայոց վերջին կէս գարու պատմութեան վրայ անընդէի հետք է թողուցեր մասպարակների այս ժողովրդագործական և ասկավարական գաղափարը:

Իրա կողմէ՛ առանձնապէս հետաքրքրական է այն դերը, որ հանդէս բերաւ Երիվանի գլխորդը յ ե զ ա փ ո ճ ո Վ ւ ը — մ ա թ ա կ ա ն քաղաքի արտածման գործին մէջ:

Պատկարական Երեւոյն՝ ան՝ չափազանց հեռու Եւրոպայի փոթորակից կեդրոններէն՝ այնուամենայնիւ կրցած է զգալ հոտ առնել հոն կատարող քաղաքական-յեղափոխական շարժումները, հասկնալ նման շարժումներու ահագին նշանակութիւնը, քարոզել մարտի պայքարի, դիմադրական սկզբունքը մեր արուկ իրականութեան մէջ: Եվէ կատարութիւններն անընդունակ են արգարութեամբ և հուսաարութեամբ կատարել երկիրը, ժողովուրդները — կ'ըսէր Երիվան — իրաւունք ունին և պարտաւոր են ըմբոսանալ, ընդգնել զ ի ն ու զ օ Ր ա թ ու թ ւ մ ր ա ա պ ա լ ը անիրաւ կարգերը և վերականգնել արգարութեան խախտած հաւատարմալիւնը: Թիրքահայոց գարեկան իրականութեան մէջ այս գաղափարը իսկական յայտագործութիւնն էր մասնաւորապէս այս շարժումը սկիզբն էր այն հերոսական, անձնանէր, գաղափարական մարտին, որ յետագայի հայ լուսագոյն երիտասարդութիւնը վարեց ընդդէմ թիրք քաղաքականութեան:

Հայ յեղափոխութեան նախբարձներն էր այն... մարտի այս առաջին յիսնամեակ արեան և պարտութիւններու, յիսնամեակ եղաւ: Աշխատե՛ք, որ առաջիկայ յիսնամեակը ազատութեան ու արգարութեան լիակատար յաղթանակի յիսնամեակն ըլլայ: Արշապոյտը ծագած է արգենւ...

Գ Ր Ղ Ս Ք Ս Կ Ս Ն

ՆՈՐ ԹԻՒՐԹԻԱՆ

II

Մեր յօդուածի առաջին մասը աւարտեցինք՝ յիշատակելով Մեանթիքի շարժումը խորհուրդը թիրք կատարութեան և ցուցաբերով առհասարակ արտաքին ուսն զ օ թ ր ւ ւ ը ն ե Ր ու պատմութիւնը, որ մեծ գեր է խաղացած օսմանեան վերանորոգութեան գործին մէջ: Ներքին մասնաշառակ խոչընդոտներու քով եւրոպական կարգ վը կատարութիւններու և զիսա նագեաներու յարուցած գեւարութիւնները յիրաւի շատ ակնյայտ են: Հետեւուս իրենց անձնական շահերուն՝ անոնք, ասանինորդ գարու արդող տարածութեան վրայ, ընացած են լուծել Թիրքի պետական ինքիւնները իրենց անտեղեկներու համաձայն: Արգարութեան ձայնը, մարգկայնութեան սկզբունքը, ժողովուրդներու հրամայական պահանջները, ազգերու իդեալները զոհարեւած են յաճախ այս կամ այն երկրորդական մասնահոգութեան և այս կամ այն զորաւորի բնահաճոյքին:

Աւարիտ, Ռուսաստան, Գերմանիա հանդուս կը թողուն արդեւ և մէկը աւելի գեւարութիւններն չեն յարուցաներ այսօրուս երիտասարդ թիրքիոյ դէմ, որ իր քաղաքական խոչընդոտներու մէջ հարկադրուած է պայքարել այդ պետութիւններու կայտարարած օճիրներու դէմ: Ես Պատմական շարիքն է ստիկա, որ գաղափարն ու գաղափարի՝ միջամտած է վերանորոգութեանց արդող տեղութեան միջոցին և խրատուած է ն ե Ր Ք ի ն հակառակորդութեան անմոռականութիւնն ու կրաւորականութիւնը: Մեանթիքի շարժումը ներշնչումներն իրենց ազգեցութիւնն ունեցան թիրքական աշխարհի վրայ: Յետագիտակներու կուսակցութիւնը՝ Հին Թիրքիան, ընդդիմութեան նշաններ ցոյց տաւ: Արդիւ-Մեջիդ հարկադրուած՝ նոր հրոյտարակի մը մէջ կարևոր մեղմացումներ մտցուց: Փանդմատի պարզ և որոշ անը նսեմացաւ:

Այնուամենայնիւ՝ հակառակ ներքին և արտաքին թշնամիներով վերանորոգութեան կուսակցութիւնը մեկ քանի նաճումներ ըրաւ: Բաւնակի մէջ կարևոր փոփոխութիւններ առաջացան, հարկային գրութիւնը բարուրեցցաւ, զպողը փորձեց աշխարհականանալ: Փորը առ փորը մէկիմի հսկողութեան փոխարինեց պետութեան հսկողութիւնը կրթական գործի վրայ: Ռէշիդ փաշան վերականգնեց իր ազնեցութիւնը և ընկած դիրքը եւ 1846 թւականին օտարգաւան հպատակներուն յայտարարեցաւ հետեւեալ համաքանկ խօսքը: Որպիւր կը կամենայ, որ իր քրիստոնեայ և հրէայ հպատակները մահապահաններու պէս վայելին ամեն բարիք: Կր ու թ ի և գ ա մ ա ն ու թ ե մ ա ս ր ե Ր ր ու թ ի ը ն ի Ր ե ն յ գ ո Ր թ ն Ե, ստիկա բնախոչընդոտ չպիտի ըլլայ անոնց իրաւունքներուն: Կ:

Ես այսպէս, գեւարին ու ծանր պարագաներու մէջ օսմանեան կայտարարութիւնը եւրոպականացման ճիգեր կ'ընէր: Սկզբնական ակամայ, հարկադրեալ շարժումներու վրայ հեռահեռ կը յաւելանային կամաւոր, անկեղծ գործողութիւնները: Մահապահան հասարակութեան մէկ մասը տարիներու ընթացքին մէջ եւրոպական քաղաքակրթութեան հետ շփուելով կը զարգանաւ մասնորապէս, կը փոխէր քաղաքական-բարոյական իր աշխարհա-

Հայեացքը, կը բարեշքեր Հասարակական իր իրեաները: Յառաջդիմութեան և եռօլիսիտի ազրեցութեան ընթացիկներով կամայ-կամայ կը խախտէր մշնագարեան այն հոգեբանութիւնը, որ կազմակերպած էր դարերս խաւար հոսանքին մէջ: Կանխկան կերպարանքը թիւրք և մահմանական մարդու, համայն տիպը արեւելեան մտաւորականի սեղի կուտար ժամանակի ամենակարգ ներգործութեան և կըստեղծէր նորագոյն քաղաքակրթութիւնը:

Այս ուղղութեամբ և այս ուղով պիտի սնունդ ստանար ու զարգանար թիւրք ազատագրական շարժումը և վերանորոգութեանց գործը Այս արարն է, որ յետագային աւելի ու աւելի լայնանալով՝ ստարանալով վճարական պաշտօն պիտի ստաննէր Թիւրքերի պատմութեան մէջ: Առանց անոր մասնակցութեան բոլոր բարի գիտաբանութիւնները, էլքորոպան ներշնչւած երկիրները, կուտարական ծրագիրները ամուլ և ապագահին պիտի մայխին:

Գժբախտաբար յիսունական թուականներուն Հասարակութեան այս մասը շահագնաց սակաւթիւ էր, որպէսզի կրնար որևէ դեր խաղալ պետութեան քաղաքականութեան մէջ: Արևմտորոգութեան գործը սակաւին կառավարութեան և բարձր շրջանակներու ձեռքէ կը բաղաբանան ազատութեան և նորագոյն քաղաքարներու ձայնը գարննալ կայսերական գահոյքէն կուգար:

1858 թուականի փետրար 18-ը աւելի վճարական և աւելի համաբնակց եղաւ: Այդ օրը Արգիւլ-Մէջիտի կուտարութիւնը անհամառու աւելի ազատական էր, քան 1839 թիւ նոյեմբեր 3-ին, Գիւլ-Հանէի՝ ակաբը հրատարակելու ամեն շտապի-ձիւմայունը, յի աս յետրակ ան գրգռութիւնը՝ հետևեալ սկզբունքները կը հրահանգէր մահմանական աշխարհին:

«Ամենուն հաւասարութիւնը օրէնքին առաջ անհասակակի և հասարական սեփականութեան յարգանքը, ընդունելութիւն բոլոր քաղաքացիներուն — առանկա կրօնի և սոցի խտրութեան — պետական և հասարակական բոլոր պաշտօններով և զինարական ծառայութեան մէջ: Դատանքներու և պաշտամունքներու ազատութիւն, հանրային կրթութեան ազատութիւն, հաւասարութիւն հարկերու և տուրքերու, վայրութիւններու, հաւասարութիւնը արգարադատութեան մէջ և այլն և այլն»:

Սակայն գժբախտաբար այս և ստոնց նման հրահանգները իրականութիւն չգարձած թիւրքական յետաձայն միջնորդտին մէջ: Հասարակութեան մեծ մասը, անգամ քրիստոնէի փողովորդներու պաշտօնական ներկայացուցիչները անբարեբաղձ պիտէ բռնեցին կառավարութեան ազատամտութեան հանրեպ և Հաստի-ձիւմայունը մոռած առաջ մնաց:

Քրիստոնէաներու ազատագրումը, օտարազաւաններու քաղաքացիական հաւասարութիւնը անպայման կերպով կ'ենթադրէր պետութեան ազատագրումը մահմանական կրօնի ներգիտ և միակողմանի վարդապետութիւնէն: Քրիստոնէի և մահմանականի հասարակութիւնը իրագործելի կը նշանակէր պետութեան ընթացող գնեց աշխարհակառայման Կամրուն վրայ: Այս երկու խնդիրները սերտ արեւն կապւած էին միմեանց հետ և երկուքն ալ հաւասարապէս կենսական էին Թիւրքեր համար երբ

լուծուէր այդ արիւնտ հանցողը, կամ գէթ բաւակառայալի թուշնար — այն ատեն առաջ պիտի մշտէն զուս քաղաքական-օրենսդրական հարցեր:

Ներքոնական իշխանութեան իրականները պիտի սահմանափակէին և պետութեան կենսքին մէջ աւելի բազմակողմանի տարրեր պիտի մտնուեցնէին:

Քրանտական պատմութեան ներշնչումներն ու բաղաքականութեան ազդեցութիւնները այս տեսակետով բարերար եղան Թացարձակ միապետութեան գաղափարը սկսաւ ստանալի և Թողովորդական կառավարութեան հետևար ու ազոտ իդեալը նախադասացեցաւ:

Կետական խորթութեան Ը. օ. ք. ա. ի-դ. է. վ. է. թ. է. նարկումը, 1868 թ. է. մայիս 10-ին, այդ ուղղութեամբ առաջին քայլ դիւտեցաւ Թաղաքական այդ նոր հատաստութիւնը, ուր երևան պիտի գային պատգամաւորներ ամեն սոցի և նահանգի և օր բայաբանութիւն պիտի ըլլար մէկ երրորդին ոչ նազ՝ իր մէջ կը պարունակէր պարզամտին փորձը և սոցային ներկայացուցչական մարմին երկզտ ու անարտաձ փորձը:

Այս հիմնարկութեան արեւի-ի և անոր քայման հանդիսար օրը անպիման Արգիւլ-Ազիզ հետեւեալ ձառը կ'արտասանէր. «Կ'որ կառավարութիւնը հիշուելի կրօնական, քաղաքացիական, դատաստանական և գործադիր մարմիններն իր օր և օր ան իմ հպարտութեանը ինչ գաւաններն ալ ըլլան՝ նոյն հայրենիքի որդիքն են: Քրքերն տարբերութիւնը զանազ չպիտի սնշտուէ: Ամենքը ազատութեամբ կրնան հետևել իրենց հաւատին: Եւ իմ պարտքը կ'առաքեմ ամեն մէկուն իր իրաւունքը ցոյց առալով և հետեւելով այն սոցաւերներուն, որ քոնը համապատասխան են նոր արգ օր և պահանջներուն»:

Մէկ ընդհանրական հարկներէր գաղափար ամառնեան քորը փողովորդներն համար, սահմանարականմ ներկայացուցչական վարչաձևի իդեալը — հաւատարի այն երկու արբերներ, որոնք մուտք կը գործեն Թիւրքերի պատմութեան մէջ փօթիմաստներն թուականներէն սկսեալ Այդ գաղափարները անշուշտ չը պիտի իրականան կորն ժամանակի մէջ: Ամբողջ Թիւրքերն պիտի բաժնի երկու հակառակորդ, անորեան բանակի Պիտի սկսելն գաղափարական ճակատաբարտեղին ու հասարակական-քաղաքական ընդհարումները: Պիտի հարկաւորելն հերոսական շարքեր, պիտի սեղի ունենան արիւնտա գաղաքարձեր ու եղբերական պարտութիւններ: մինչև որ երիտասարդ Թիւրքերն կրնայ ձեռք բերել նապագայի մարդկային ազգարութեան և նոր քաղաքակրթութեան: Այսպէս, հետոհետեւ աւելի ու աւելի զարգանալով՝ օսմանեան պետութեան վերակազմութեան միտքը կ'եկա, կ'անց առաւ սահմանազրկական ձևի վրայ: Ձմբուտական կրթական, դատական, հարկային և այլ բարեփոխումները պէտք էր ան իրող զ ի մ օ յ ի ն և զտանային մէկ ընդհանուր, որ քան առաջին միջնորդը հակառական էր նորագոյն այն գաղափարներուն, որոնք պէտք է կրթութիւնէն Թիւրքեր սահմաններուն մէջ:

Անպատասխանառ կառավարութիւն մը, բացարձակ իրաւունքներու սեղ միապետ մը, հակափողովորական պաշտօնեութիւն մը չէին կրնար, չէին կաննար անկեղծօրէն ճերմը գնեց կերպականացման, յառաջագի-

մութեան ճամբուն վրայ Մեկ-երկու իշխանաւոր, մէկ-երկու նախարար թերևս ասորևս ըսուն է անշահա-ինչքի հարկնախարութեան զգալմունքներով ձգտելն երկիրը բաղաբախթիւն, սակայն կռուավարական-վարչա-կան բովանդակ օրգանիզմը, պետական վտանգի կռուու-լանքը, Տին, արտօնեալ ամբողջ դատաւարքը բնաւ չէր կամենար ընել այդ Անհրաժեշտ էր ուրեմն ժողովրդա-կան լայն շրջաններու մասնակցութիւնը կառավարու-թեան և պետական օրէնսդրութեան շարեւոր էր սահմանափակել միապետին իրաւունքները և անոնց մէկ մասը յանձնել ժողովրդական պատգամաւորներուն:

Պարլամենտի խորհրդարանի գաղափարն էր, որ իր գլուխը կամար-կամաց կը բարձրանէր օսմանուն երկ-րին մէջ: Լաւրական վարոց ծանօթ էր այդ գաղափար-ին: Ծանօթ էր նաև անոր գործադրութեանն յետ մէկ կողմ թողունք միւս ազգերու և յասակապէս Անգլիոյ պատմական օրինակ՝ ֆրանսան մէկէ աւելի բուռն և ճակատագրական պայքարներ է ունեցեր իր կռուակ-րութեան զէմ՝ իրագործելու համար նոր ժամանակ-ներու բաղաբախան իմաստուն յղացումը: Թիւրք պետա-կան անընդը անշուշտ սեղանի էին այն Տերտուական ճակատագրամտերուն, որոնք կը մը-էին ժողովուրդներու և կռուավարութիւններու միջև: Անոնցմ անաք, ան-շուշտ, կը տեսնէին, որ յողթանակը վերսկիւնընդ սահ-մանադրականներու կողմը կը մնար և որ օտեջ են, բա-րեկեցիկ, սպաշուկ սահմանադրական պետութիւնները:

Օսմանեան երկիրը ևս զննելու քաղաքակրթութեան սկզբունքներու վրայ այստեղ ևս իրագործել եւրոպա-կան քաղաքական հիմնարկութիւնները, հոս ևս բանալ օգտաւոր էր ան, հաւատարմութեան և եղ-բայութեան հրաշալի գարը:—Ահաւասիկ այս էր եօթանասնական թուականներու թիւըը նշանաւոր հայ-րենասէր և քաղաքական մեծանուն գործիչ Միգհաս փաշայի սահմանադրութեան նպատակը և ոգին:

Անշուշտ այդ պատմական սիշտակագործ մէջ կան բազմաթիւ թերութիւններ ու պակասներ. անշուշտ ան ամփոփումը չէ սահմանադրական-առավելարական նու-րագոյն տեսչանքներու և սկզբունքներու: Բայց և այդ անկասար ձևով զգրախա գործիքի սահմանադրութիւնը քաղաքական խոշոր նորութիւն մըն էր օսմանեան երկրի պատմութեան համար:

Եւ այս սահմանադրութիւնը ամեն բանէ աւելի օր-տաքին շարժառիթներէ կը յտառաւնար: Մեր յօդ-ւանին սկիզբը, հարեանցօրէն և թուուցիկ, վերունձելով վերանորոգութեանց սկզբնական փորձերը՝ նկատած էինք, որ անոնք Թիւրքիոյ քաղաքական անկախութիւնը պահ-պանելու համար յղաքուեցան չեքրին, օրգանական հա-սուտութեան հետեանք չէին, զժբախտաբար, այլ լոկ արտաքին ճնշման արդիւնք: Ժողովուրդը չէր, լայն հա-տարակութիւնը չէր, որ կըմտասանար, կը բողոքէր, կը պահանջէր նոր իրաւակարգ և հաստատակարգ:

Հետզհետե, արդարև, քնաշրտմը աւելի խորացաւ, նոր գաղափարները տարածեցան, հասարակութեան միջին խաւերը սկսան կամաց-կամաց առգրուել պետա-կան վերակազմեան իրելուով—ասկան չհասան մինչ այն առաինան, որ յանձն առնէին յեղափոխական ճա-նապարհով և քաղաքական գիտարդութեանը պաշտպա-նելու իրագործել Միգհասի սահմանադրութիւնը կա-

ռազմարկան հին օրգանիզմը, ինքը ժամանակի միտս պետը՝ Արդիւլ Համիդ՝ ներքուստ թշնամի էին ներ-կայացուցական, պարլամենտական ռեժիմին: Արտաքին զԲարութիւնները, սակայն, Թիւրքիան անըտանու դի-տանադրական թալան խորհուրդները, Բուսնիայի, Հեր-սելի շարժումները, Բուլղարիոյ պատգամութիւնը հարկ և գրեցին օսմանեան կառավարութեան ատժամակէս փրկութիւն որոնել սահմանադրութեան մէջ: Եւ այն ժամանակ, երբ մեծ պետութիւններու ներ-կայացուցիչները համախմբան Թիւրքիոյ մարտադրքին մէջ կը պատրաստէին բանալ շարագուշակ հօն ֆեա-րանսը, 1876 թուականի դեկտեմբեր 23-ին, թնդա-նօթի առաջուկէն յետոյ՝ թիւրք նեկայացուցիչը Մափ-վեա փաշա կուս և հետեանք խորքըը արտասանեց.

Պարլամենտ, թնդանօթի այն հարեանք, որ գուց լսեցիք՝ նշան է վեհափառ սուլթանի հրատարակած սահմանադրութեան: Սահմանադրութիւն, որ պիտի երաշխաւորէ իր աւուրնքները և անգա-սուտութիւնները կ'այսուսութեան բաւլի-հայասաններուն անխափ կերպով, որ այս մեծ եղելութեան հանդէպ մեր աշխատանքները այսուհետ աւելորդ են:

Ը միջոցին այս խորքըը կ'արձագանքէին ժո-ղովարահի հանդիսար լուծեան մէջ՝ հոն, գուրքը, նոյն ոգևորութեամբ ժողովրդին կը կարգային կայսե-րական խոստանալից հրոարտակը:

Միգհաս փաշան սահմանադրութիւնը ըստ երևոյթին իրականութիւն կըտատար և օսմանեան պատմութիւնը սասե հրաժեշտ կուտար իր դարաւոր անպատուութեան:

Հ Ս Ս Ա Ր Ա Կ Ա Գ Ի Տ Ա Ա Կ Ա Ն

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Չ Ա Ր Գ Ա Յ Ո Ւ Մ

Ե Կ

Տ Ե Մ Ա Կ Ա Ն Ը Կ Գ Զ Ա Ն Բ Ա Յ Ո Ւ Մ Ե Բ

(Մեր աշխարհնայնացքի թիմակը)

II

„Եւ ամեն տեղ, այնուամենայն, պտու-տութեան ստրակիտի անից կոնկուտեց Տին, բարի ժամանակները՝ այդ մի շարք աւաքնիւթիւնները, գրեթէ ամեն տեղ անհետացաւ կամար-կամաց հասարակութիւնն ու ռազմավարութիւնը... Ասով եկա գոռոգ ճնշող արխաթիա-սախտ, հողային սպանաւորութիւնը, գրեթէ բոլոր երկրներում հաստատուեալ աւատա-պետական կարգուսարքը իր համասփիւռ քասով, անիշխանական վարձուրանքներով, սպա քասով ծնունդ աւաւ միապետու-թիւնը, աւելի գոռոգ աւելի ճնշող, թեև աւելի օրինաւոր ու կարգապահ—և ամեն ինչ ենթարկելու իր միահեծան իշխանու-թեանը“...

Այսպէս ասացին նախորդ յօդուածու մասցիքը նաև, որ ողբալու չէ մարդկային պատմու-թեան այդ արինայի ու արճաւարչի թուրքները: Եւ այդ էր ինչեք արդարև, մարդկութեան վիճակը, Ա.Ր.Ա.Ր. @

եկե ևս ձայր յաւիտեանքն որչա Երևանական մարտա
նկարաւանկաւարութեան ա զտեհնի կամուսնիզմի սա
սրհանքի վրայ

Ես ի՞նչ պիտուեմք՝ եր զաւ Եղիտեմ եր ևս
մարդկային մարդի գիտակցական, ստեղծագործող աշխա
տանքից՝ կ'ընչ ճշտասարութիւն եր զաւ կիճնա՞ծ եր
ևս մարդկանց փոխադարձ իրարանցներէ ու պար
տաւորութիւններէ բնութանսի և գիտակցական զաշ
մանումի վրայ

Ամենկէն պիտու է կոչու թիւնը գործ շունք
այդանոր ջանքի որ աշխատանքան վայրենութեան շքը
բաններում ախտապետայ իրողութիւնն եր՝ իսկ ու խո
պան բնագոյր միայն Ամեն ինչ ընդգրգային եր ան
ճարտար-ինչպէս որ բնագոյրին դա անճարտա և որոշ
անտանական տեսանկեր մէջ թարգմանող ճշտակա
կարգը (մըշիւններէ, մեղուններէ, շրջուններէ ևայլն)

Բնագոյր նոյնպէս անասաբարձր ճշտարէ մի կարու
ղութիւն և բնութեան արգասաւոր ու թանկագին մի
պատկան ի՞նչ զմայնիկ կատարելագործման և հասնում
այտուելովի, այլասիրութեան, փոխադարձ աջակցութեան
ընդգրգ վերայինչպէս կենդանական տեսանկեր մէջ
Ի՞նչ թանկագին գանձ է ևս և մարդկային նախնական
ճամայրներէ աշխարհում

Կան վայրենի, բիրտ ճամայրներ—սառձ է Սպեկներ
իր աստարակաբնութեան հիմունքներէ մէջ— որոնք
իրենց անկե հակամարտ կարող են անօրհասար անել
քաղաքակրթ մարզում ևնդկատարում կան ցիրուցան
բեկորներ նախնական ցեղերի, որոնք մէջ չճշտարտա
տութիւնն ու շխտակութիւնը օրգանական յատուցութիւ
նք են Երանք այդ կողմից՝ առիկ բարձր են, ջան
իրենց ճարտան ինդուստրը—որոնք անճամանա առելի
զարգացած են և արդեն որոշ քաղաքակրթութեան տէր
—նրանք բարձր են նայեիսկ եւրոպացիներէր

Արիչ բազմութիւ վայրենի ցեղերի մէջ ևս, մանա
կանց ինտակտներէ աշխարհում, միտոնարներ՝ ու ճա
նապարհորդ գիտնականների վերայութեամբ, ծաղկում են
անկարար ու ուղարկութիւնները՝ շխտակութիւնը, ալ
արեւիզմ ու պատմաբնութիւնը և արճամարհում են՝
կեղծիքը, սուաւ, գողութիւնը ևայլն

Մի բանի սասիճան վեր բարձրացէ քաղաքակրթու
թեան սանդուխտը և մտք մակրիկական Ֆիլիսոփիան
մէջ որոնք անգրգառեա ցեղերի աշխարհում ճամար
ւում են անմեղաբարձր—անմեղ քաղաքական կազմա
կերպութիւն, զինուորական կարգեր, երկրագործութիւն,
նաւարկութիւն ևայլն Այդպէս զուր կը տեսնէք մի
բոլորովին լուի պատկեր սուաւը կեղծիքը, գաւաճանու
թիւնն ու մտքաբանութիւնը ևւերագործւած օրէնք
ներ են, երեկաներին յաճախ կատարում են, հիւանդ
ներին ինդուստր են անուն մեղանքի մարդկանց յա
շտում են, շարժում

Մի սասիճան ևս վեր բարձրացէ ու մտք մօրի
կական դա օմ է ն եր ի աշխարհը քաղաքակրթու
թիւնը մի բալլ աւարեւ աշխատանքի բաժանուած առելի
է քաղաքացի, աստարտական գաւաճարգրը՝ առելի
բազմութիւն, կանոնաւոր զորք, օրէնքներ ջաններ, ու
սիկանութիւն։ Սակայն այդ բոլորը ունենալով ճան
դեք՝ զաճակներէ ճայրները ոչ այլ ինչ է, իսկն եկե
կազմակերպւած մի Երանքոց, զապերողանք են մղում

68 222 89

միտայն նրա ճամար, որ ներք բերեն մարդկային
գանգեր արքայական պալատները գարգարելու ճամար
Հարիւրաւոր Տպտակներ են ճարթում երք մեռում է
է թարգարը և ուրիշ հարիւրաւորները ուղարկում
են նրա Ծակից իրարաբնութիւն տարի Արիւրաբան է
ստախոս, մարդկային ամեն արժանապատիւութիւնց զուր
գաճակները նոյնպիսի գաղաքներ են իրենց հարա
գանակների՝ ծնողների ու զաւակների, քոյրերի ու եղ
բայրների դիմաց

Քարոնակելով մեր ճանապարհը զէպի նորագոյն
քաղաքակրթութեան որբանները, ամեն սեղ մենք ա
կանասեա կը լինենք նման բարբարոս անասունների
Ատրիանոսի կտորածներն ու գերի բռնածների կաւ
սիկ դարձած շարքարանները, նշարտարի թագաւոր
ների իոգժաւութիւնները, հուովի գորսաւոր ողբերգու
թիւնը, գրողիատարական սուսերածարական արիւնտ
նախնիներով, զերանների ու Ատալիանների հեղինակա
ւարհակրները, միջնադարեան բրիտանիայ Կրոպայի
ամբողջ գաւառութիւնը՝ իր ինկիւդիցիտայի, Տուստա
քննութեամբ ու մտասային շարհերով վերջապէս նո
ւագոյն շրջանը՝ իր յատուկ սարսափներով, գիւսաւ
գիտութեան և գաղութային քաղաքակրթութեան աշ
խարհողորդ ոճիւնները—այդ բոլորը գժաւթ թէ նախ
մանայ գաճակներէ և Ֆիլիսոփիաների գաղաքութիւնների
ստղև...

Արիւրի հակապատկեր, բարոյական անսովետից որ
քան սակայն ասքերութիւն այդ մեծ ցեղերի և
մարդկային այն բիրտ, ստոր, նախնական ճամայրների
մէջ, որոնց մասին թէք առաջ խոսեցինք, որոնք գրեթէ
Տորգայական վիճակում՝ ցիրուցան բնակում են շրջա
կատարն մէջ, որոնք աշխարհում Երանքն են բա
րոյական առաքնութիւնները, աշտարկվող, մարգաթ
րութիւնը, արքայութիւնն ու շխտակութիւնը...

Եւ այնուամենայն, շնք կարող ստիկ թէ այդ
վերջները առելի բարձր են, կուրուրային տեսակետից
առելի առաջացած, բան եւրոպական մարդկութիւնը,
բան հաովեական բնույթաւորութիւնը, ջան նայեիսկ
հին եղիպտոսը Չենք կարող երանի ուս նախնի այն
ցեղերին, թէկուր և բարոյական ու առաքնի, շնք
կարող ցանկանայ, որ մարդկութիւնը յաւիտեան գե
ղերը այնպիսի Տորգային, ճաճակտական վիճակում
ուր մարդկային ճամայրութիւնը՝ անճար ու անօրհա
կան՝ տանող օրէւ Տուստարական կազմակերպութեան
առաջ զենքերի ու արգիւնարեւական մշակւած գոր
ծիքներէ թափառէին նախնիների պէս ազատ բնու
թեան մէջ մասնուած գիտակցելի յարակուցներն և
բնութեան բնաճած քաղերես...

Անշուշտ ոչ Երանքի դրանքային վիճակին՝ երանի
առաւ սեղիք լը կայ Մեք ճամար անճամանա առելի
բարձր, առելի բնական, գնաճասեղի է դի օ կ ջ ա կ ա ն
վ է ց ա բ ե ու մ է զ կեղքեր այլապէս կնճիւնների աշ
խարհում

Վարենի Տորգաներից մի բանից թո՛ղ լինին Բա
բար, անկեղծ, ջշմարտասեր ու ճշմարտասէտ։ Բայց
այդ գեղեցիկ բարոյականութիւնը—զուս կենդանական,
բնագոյրին—գործարում է սոսկ Տորգայի կամ հա
մայրի շրջանակներում նրանցից գ ու ր ու, աբիշ, օտար
ճամայրների անգամների վերաբերմամբ՝ կարելի է և

սանչ ու կեցեցի, և խաբէլ ու փեսան, և գողանայ ու զարնել... Իւրաքանչիւր համայնք ունի իր յատուկ, անշահակ կամ թշափարտան դարձուցանութիւնը", իսկ ասորբեր ու հայկազարտ համայնքների փոխադարձ յարաբերութեան մէջ իշխում է ընդհարարայեց Մովսիսական յոսի ընդ ակնակն՝ ասրասփելի օրէնքը, դժոխութեան կուրծի կորը, քնաջնջող զուս անսանական ձևը, ուր ոչ մի ա կ ի ա կ ի զ ձ ա յ ն, ոչ մի բանական բարոյ յորդոր չի միջատուում՝ մարդկանց բռնազնջներին ու սրտերին խօսելու համար, հանուր ժ ա ր գ կ ու թ ի ա ն ու լայն ալորուիզի գաղափարը արժանաբէլու համար։

Մարդուութիւնը այն նախնական ժամանակներում երբէք չի ունեցել այն հանուր, իդէալական, հոգեւերգական հաստատութիւնն ու երջանկութիւնը, որ երգում ու փառաբանում են բանաստեղծները։ Արքան աւելի ենք իջնում հասարակական զարգացման սանդուխով, այնքան աւելի ենք մտածում մեզ ծնող անասունութեանը, այնքան աւելի է թանձրանում ասրիացնող խաւարը, այնքան աւելի է բարձրանում նախադաշտը։

Մտերին բիրտ ու բիծացողիչ սնապաշտութիւնների լեռը, որ ձգում է իր գանգաւորի սակ գիտակցականութեան ամեն մի նշոյլ... Իսկ առանց այդ գիտական գիտական ու թ ի ա ն չ էր կայ իսկական երջանկութիւն։

Փո՛ղ, կրկնում ենք, վաղմբի մի շարք կղզիացած, նահապետական համայնքների մէջ ծաղկին Ապենների յիշատակած առաքինութիւնները—Ճշմարտասիրութիւն, անկեղծութիւն, փոխադարձ արդարութիւն և այլն։ Մեզ համար զարձակ անհունական բարձր է հասարակական այն վիճակը, ուր գեթ սահմանափակ թույլ անհասանելի գործադրում են այդ անկեղծութեան ու ճշմարտութեան հրահանգները գիտական արար, համաձայն իրենց խղճ ու բանականութեան յորդորներին։ Մեզ համար զարձակ անհասանելի գերազանցելի է անգամ 18-րդ դարու գերբանական մարդկութիւնը, ուր մի կ ա ն ա — թէկուզ մեն - մենակ — Տնչեցնում է դժուական հրամայականի՝ կ ա ու է գ օ Ր ի կ ի մ պ եր ու ս օ թ ի Ն զ ըր, անագործն ու բայագոյնի պատկերանը։ հոգեւոր է, իբրև գ եր ու գ ո յ ն օ Ր է ն ս գ ի թ ի խղճի ձայնը, Պարտականութեան զգացուժը և ինչն էլ ուզում է ապրել համաձայն իր վարդապետած փիլիսոփայութեան — դուռ, անաշարս բանականութեան՝ սկզբունքներին—երբէք չը մանել կոպրովսի, իրաւախօսութեան մէջ խղճի հետ, երբէք չը կեցեցի չը խաբել, չը խորհրդակցել... դարձել միշտ ինչպէս կուզէր, որ ուրիշները վարեն ինչ հետ"։ Ճշմարտութիւնը — ամեն սեղ և ամեն ժամանակ, Ճշմարտութիւնը — անկաս ժամանակից ու ասարածութիւնից, աշխարհադրաման ըստ գ օ թ ի ն եր ու մ, հանդէպ ինզրի, սուսարախցու, եւրոպացու՝ հանդէպ ըրդի, սառնի, եղզիակ, բոլոր բանական արարածների, հանդէպ նոյնիսկ աննաերգւեալ սոսիներին... Ճշմարտութիւնը և Արդարութիւնը—բարբաբակ, միահետան, ըմբոս ամեն յպայմաններէ, սահմանափակների, դժարամտների" դեմ" ու հասլուսակ այդ մ օ Ր ս է ը, դուռ անականութեան՝ թիւրգոյնի, սրբագործած այդ վեմ ըստ յայտնականութիւնը։

Փո՛ղ այդ բոլորը լինի ցնորը Փո՛ղ կանտանս իմպերատրիները"՝ յաւիտենական ճշմարտութեան ու արդար

ութեան մասին՝ լինին ուսուցիտ, անիրագործելի մեր վատարեան աշխարհի, մեր խուժարուժ մարդկութեան մէջ։ Բայց նրանք նշան են աւելի բարձր բազմաբարձութեան — կ'ասեմք նոյնիսկ — աւելի բարձր մարդկութեան, և այսօր լինելով հանդերձ անիրագործելի զուսանցանք,— հանուր մարդկութեան վերաբերմամբ—այդ դժուական հրամայականները, կանտանայ այդ հրահանգները հանրամարդկային բացարձակ բարոյականութեան մասին կուզեն են վաղ թէ ուշ իրականանալու մեր արևմտաներկ երկրագնդի վրայ, ապագայ վերանորոգւած աշխարհում, սցիպիտական մարդկութեան մէջ, երբ կը ընչին ասի, կեղերի, աստիութեան ու անիրականութեան ըստ հիմնական պատճառները, երբ ընել, պայտու ու յաղթական բանականութիւնը կ'իշխէ արդարանքին ըստ մարդանման էանների յարաբերութեան մէջ, երբ, օւրիշ խօսքով, գիտականութիւնն է կը յաղթահարէ սնդիգայից, բնագոյնապաշտ անասնութեանը։ Ապա թէ ուշ, այս, զ ի ա թ գ ա յ այդ դիտարկելի հրամայականների՝ համայնտուալ անկեղծութեան յաղթանակը, քանի որ նրանք պահանջ են մ ա Ր գ - գ օ ղ ա փ օ Ր ի բ ու ն, հարապատ էութեան, քանի որ կանտի բերնով խօսում է, յիբառի զուտ, անաշարս Բանականութիւնը (die reine Vernunft), առնայած, հարաբերած մարդկային ցեղի դարուս զարգացման արդիւններով, իմացականութեան ու գիտակցութեան խորունկ նւաճումներով, որոնց հետքն անգամ չը կայ այն նախնական, մարդիկ ու բիրտ—թէկուզ և դուրսընին" — համայնքների մէջ։

Բարոյականութիւնը այն ժամանակ է միայն ճշմարտ և կատարեալ, բարոյագիտական լոզունգները, նշանաբանները այն ժամանակ են միայն ստանում իրենց վեճ ու հրապուրիչ պատկերը, երբ նրանք գուրս են գալիս հորդայի, թայֆայի, համախոս, ազգութեան ու ցեղի սահմաններից և ընդգրկում են բ ո ղ ա ն գ ա կ մ ա Ր գ կ ու թ ի լ ը ը։

Յ՛՛՛՛՛՛՛ շնիր, մի գողանար, մի ստիր, մի սպանիր"... ոչ միայն զո հարգազատ ընտանիքի, ազգի կամ ցեղի անդամների շրջանում, այլ ամեն անձի հանդէպ։

Երբ գիտի կարեկցի՞ր, պաշտպանի՞ր ոչ միայն այս կամ այն մարդկային համախոսման անդամներին, այլ ամբողջ առաւոյրով մարդկութիւնը, բոլոր նրանք — անկյուն ժամանակից ու ասարածութիւնից—որոնք կարող ու արժանի են յարգանքի, կարեկցութեան, պաշտպանութեան։ Այս բուն, սինգրական և յաւիտենական մարդը, թէկուզ ան դիտարկութիւնը, բոլոր նրանք — բանականութիւնից, գիտակցութիւնից, իւ այդ մարդիկ անկեղծապես կանտութիւնն ու հմայքը բնաւ չեն խախտուում այն հանգամանքով, որ մարդիկ սովորաբար—և շատ բնական ու հասկանալի պատճառներով—ունեն իրենց նախապատուութիւնները, պ ր է ֆ է բ ա ն ս ն ը ը, որ իւրաքանչիւրը աւելի ջերմ սիրով ու համակրանքով կապւած էր իր ընտանիքին, իր հարազատ համայնքին ու ազգութեանը։

Մ ա Ր գ կ ա յ ի ն ը և ա թ ի կ զ ե Ր ա կ ա ն ը — բոլոր խոհերի ու գործողութիւնների մէջ...

Բարոյականութեան մեծագոյն սկզբունքն այդանով է Այդանով է և, կրկնել է ասել, զարգացրականութեան ստիճանացող նշաններից մինը ֆանի գեա չը կայ

այդ վե՛՛՛՛՛՛՛՛ սկզբունքը—մարդու(թիւն էլ չը կայ), բառի իրականութիւն, ճշմարիտ իմաստով:

Թո՛ղ թէ նա —այդ համասարգկային սկզբունքը — շա՛ք չի գործ ա գրւում կենքի մէջ, թո՛ղ որ նա գոյութիւն ունի սակ թ էօրի ս յուսում... Այդ ձեռք անգամ՝ նա թանգագին ու պատկառելի գտնձ է:

Ի՛նչ հակապկան նւաճումն էր Քրիստոսիական Եկեղեցիութեան հռչակաւոր յայտարարութիւնը «Մարդկային Իրաւունքներն» մասին (1789 թ.)... Ահա թէ երբ ծանուցեց—մի ամբողջ երկրի ազատաստեղծ մասուորականութեան կողմից—ճշմարիտ, համասարգկային բարոյականութեան ամենամեծ սկզբունքը, «Մարդիկ ազատ հաւասար են»... մարդիկ, ոչ միայն Քրիստոսիական հայրենիքի կողմից—ճշմարիտ, համասարգկային բարոյականութեան ամենամեծ սկզբունքը, «Մարդիկ ազատ հաւասար են»... մարդիկ, ոչ միայն Քրիստոսիական հայրենիքի բոլոր ծայրերում:

«Les hommes naissent et demeurent libres et égaux»... «Մարդիկ ծնունդով ազատ ու հաւասար»... ամեն սեղանիկ տակախ ժամանակի ու տարածութեան պայմաններին:

Այ՛ն էր հռչակում—Դանտոսների և Միրաբոսների պերճախօս ու հրաբխային խրատներով—ոչ միայն Քրիստոսիական ժողովուրդը, այլ ոչ ոք որ ժողովուրդները, անկախ իրենց կաշի գոյնից, գանգային ձուլածքներից և քաղաքարթութեան առախնանքներից:

«Tout peuple est vaître chez soi, il est légitimement égal du plus grand». Պարտաքանչիւր ժողովուրդը աւեր է իր մօտ. նա իրաւապէս հաւասար է ամենամեծին»:

Ահա թէ ինչու Քրիստոսիական Եկեղեցիութիւնը հռչակեց իրքը տիեզերական ու համամարդկային Ահա թէ ինչու—գերմանացի մեծ փիլիսոփայ Հեգելի արտասայտութեամբ—«այնպէս չէր լինի վայր գրեց» 1789 թ.ականի հակապարզող ծանուցումներով... Այնպէս չէր կանխեք մենք — կանգնած էր արդէն գլխի վաւր. նա գրեց ու գրեց ի վրայ...

Սակայն, չը շնչեք մեր սեսութեան մեծ. անսպարհից:

Մարդկութիւնը, իրրկ մի հասած տիեզերական հոյակապ շէքերի, ենթակայ է այդ տիեզերքի ընդհանուր օրենքներին, նա չարտոււմ է ողորմող ուղիներով, իր(թմային, չարտարական ծիւղերներով, մերթ դէպ՝ առաջ մերթ դէպի յետ, ընդհանրապէս դէպի առաջ շարժուում է և ընտրելու, անցնելով միշտ պարզ վիճակից դէպի բարդը, համասարքից դէպի այլաամբողջ—նման ամառը տիեզերական զանգամին:

Եւ այդ մեծ ու յամբնթաց ընտրչական հեղինակ մէջ մարդկային էտոլոցիայի այդ անվախման հաստեղծով՝ լուսն ու վառը, շարն ու բարին հանդիպում են մշտապէս, գրկով իրար, խնայում և հիւսուում մի վիճակարի ու անվերջմայի շղթայակցութեան մէջ այնպէս որ գիւրգուրում էր զանազանել ու զատել միը միւսից, բարիքը չարիքից, դրականը բացասականից:

Ահա, օրինակ, պատեսնող մի տիեզերական դպաստահաւ»:

Մի հակապկան երկայնի ուրի Միանգամայն չարիք և բարիք:

Չ ա գ ի ք իր ամարդի բնաւորութեամբ, արիւններով

ու աւերածներով Քարիք՝ իր իմաստը, առաջագիտական պաշտօնով, դիմելու դարձեալ Ազնուներին Այլ որ գուցէ այնքան ներհան գիտութեամբ չէ փաստանել կուսի սկզբունքը, ինչպէս նա իրիւր—գաժան, անողորմ ու աւերելի բայց և միանգամայն կազմակերպող առաջարկաւն:

Անաստական աշխարհի մէջ սուսմ է էւօլյուցիայի մեծ թէքիտիկոսը, կուսը համասարած երեւոյթ է և զարգացման անդուլ իմանու Կասաղի, որհասական մրցումն է ամենուրեք Այդ մրցման մէջ մարդուում են անհասանելու սեսակում կամ ճարպկանու մշակում է բարձր տիպը Այդ մրցման մէջ զարգանում են անհասանելի ու սեսակների այն բնորոշ յատկութիւնները, որոնց շնորհիւ նրանք կարողանում են յարմարել իրենց միջավայրին և ապրել յարատև էլ (la survivance des plus aptes): Ամեն մի պրոգրես, առաջագիտութիւն, որ կատարուում է այն կամ այն անասնական սեսակի մէջ ուժի, ճարպկութեան, ձկունութեան սեսակեակից՝ առաջ է բերում միւս, մրցակից սեսակների մէջ ևս այլազան ընդունակութիւններ... Միը յուսահաս ճիգ է գործ դնում բունելու որը միւսը ձգնում է ինչոյ առը հարածողի ճիրաններին... Ասանց այդ անգուլ, յուսահաս ճիգերի պրոգրես շէք ինի անասնական աշխարհում Ասանց այդ աւերիչ ու արիւնահեղ կուսիների՝ պրոգրես շէք ինի և մարդկային աշխարհում... Կուս միջոցով է, որ նախապատմական մարդիկ համարածաճեցը հեռացեալ միացել են և կազմել ընդարձակ մարդկային համայններ. կուս շնորհիւ է, որ ծնունդ է աւել հասարակական զործեալ կոոպերատիւն (cooperation sociale), համերաշխութիւնը միևնոյն համայնի, միևնոյն ցեղի, միևնոյն ազգի և միևնոյն պեսութեան անգամների մէջ: Մարդիկ նախ և առաջ մտածել են կազմել միահամուր յարձակման ու պաշտպանութեան ու թիւս անասնական հասարակական գործակցութեան այլազան ձևերը *):

Վերջները մի այլ դպաստահաւ՝ որ սերտ կերպով կապուած է պատերազմապատահալ հետ. սարգուութիւնը Մարդկութիւնը՝ իր զասական, հնադարեան իմաստով:

Չարիք, թէ բարիք: Եւ այս և այն Անշուշտ, մեր խիղճն ու բանականութիւնը ցառումով բնութաանում են այդ գաժան սիսեմի գէմ, ուր մարդկանց միլիոնաւոր զանգուաններ անուսուչ, ոչխարային հասերի պէս են թնորկում էին մի ամենազօր տիրող հրամանատարի քահանայից, դրկում էին մարդկային աննասարգական իրաւունքներից և բշում դէպի գրաստի ծանր, սիդիճեան աշխատանքներ, մտաբխի ու գազանակի յարիտեանական սպասուալիքի սակ: Անշուշտ, մեր մարդկայնութեան գացուող չի թնջ առը կապելու այդ ամարդի հասարակական սիսեմի հետ բարիքի օրեկ հասկացողութիւն... Եւ սակայն, այդ բարիքը կայ արիւնութեան հնադարեան կարգերի մէջ նրանք նրան չուկեղ մեր ժամանակակից բարոյակրթութեան, երանք եղան առաջին հանգրուանը մասուր ու հոգեկան զարգացման, առաջագիտութեան:

*) Principes de Sociologie.

Արդարև: Կուշտուբան, գիտութիւնը, ֆիլիսոփայութիւնն ու արեւեսոր այն ժամանակ են սկզբնաւորում, երբ մարդկային հասարակութիւնների մէջ աւալ է գալիս ազատ, պարզ պի գրասակարգ, որ գերելիներով Կիլիկիանի կենտրոն հոգեւոր, կորոշումում է ներքին բարձր, մասւոր մարդկանցիկի իսկ այդ ազատ ու պարզ գրասակարգը հանդէս է գալիս այն ժամանակ, երբ մուսը է գործում սարկութիւնը, երբ, որիչ խօսքով, հասարակական տնօրոյ մարմինը կերտկրում է սարկացած լեզուների գծողակ ու արգասուոր աշխատանքով: Ան, չորբաշ, ֆիլիպական ուշեստանքը այնուհետև բաժին է ձեռում սարկութիւնին, այն ինչ հոտերը՝ արճամարհում են այն, հրատարուում են նրանց և ներքում իրենց ազատ ժամանակն ու կորովը մ տ ա ո Ր ւ տ ե ղ ծ ա գ ո Ր թ ռ թ թ ա ն: Չը լինէր հնարարեան սարկութիւնը — չէին լինէ և Պլատոնի, Արիստոտէլների ու ֆիլիսոփաները...

Մարկիանն աշխատանքը, պարզապէս ազատ գրասակարգ... Ե՛րբ են արգեօք սկիզբ առել նրանք, է բը և ի՛նչ պարագաններում: Պ՛էքեր են նախահայրերը այդ ազատ գրասակարգերի, որոնց ծոցից աշխարհ են կելել գիտութեան, ֆիլիսոփայութեան ու գեղարվեստի պատմաբան հանձարները: Պ՛էքեր են... բիրտ, գունհիկ հրոսակապետներ, աւազակներ, աւարառուներ... Աճա մէկը սօցիոլոգիայի, ընկերագրանութեան բազմաթիւ և աշագորտ հետազոտողները:

Ինչպէ՛ս են ծնունդ առել առաջին հոտերը... Դ՛իպւածք, պատահարը այդտեղ ևս խաղացել է իր դերը, ինչպէս մարդկային վարդապետն, էւոլյուցիոյի որիչ աշխարհներում: Դասակարգութեան այն անդադրանքն, անսխառակ շրջաններում՝ որևէ անդ, որևէ ժամանակ, որևէ դիպակով կամ թէ շնորհիւ իրուժի ու խելքի, ձարպղութեան, իր հնարած լուսադրոյ գործիքների՝ մի անհաստեր է դարձել համաստեարար սեփ գործերի, արդիւնների, կենսական պիտոյների: Մի մասը գործածել է անհաստապէս, միւս մասը, աւելորդը, բաշխել է որիչներին և բաշխել է ոչ ձրիաբար, այլ որոշ աշխատանքի ու ծառայութեան փոխարէն: Աճա նա — հոտեր՝, շահագործող, էթէ կուղէք կա պի տ ա լ թ ա տ:

Աւելի յաճախ եղել է այն որ մի յանգուգն արկածախնդիր մի աւազակի հրոսակապետ, մի բուռն կարիքներ իջնառն առնելով, արշաւել է աղ ու ձախ, նետուել թոյլ անպատշապան մարկիային համայնութիւնների վրայ, շարքել է զուլթել ու գերեզմարել և ապա յաղթողն ու յաղթուողներին միջև կապել է մի անասկ դաշնը, որով շէջերին կանգն է պարգևել, պ ա յ մ ա ո ս ղ՝ որ նրանք մտնեն սիրոյ, յաղթողի հպատակութեան, ծառայութեան մէջ և աշխատեն ու արդիւնաբերեն նրա համար, իբրև սարուկ, ստանալով իրենք այնքան, որքան անհրաժեշտ է մի գրաստային կենտրոն բար տալու համար: Այդքանն էլ դիտասակ՛ էր, բանի որ աւելի առաջները, հասարակական էւոլյուցիոյի աւելի ստորին աստիճանի վրայ՝ յաղթողները սովորաբար մորթում էին գերի բռնակներին, ոչնչացնում կամ լուփում...

Սարկները գործի դիմելով, ազատում են յաղթող տերերին ֆիլիպական սև աշխատանքից, այդ բիրտ, գունհիկ աւազակապետներն ու թալանակները, հոգեբեր

ու սարկներին նաճողները՝ այդ վարկեանից ի վեր հողեւտում են՝ բարձրանում, աւանանաշորհեալ գիրքեր գրուում, նրանք դնում են հարիստոգրասիայի՝, ազնուականութեան սաղմերը և նրանցից սերնդէւտերուց առաջնում են թագաւորներին, իշխանազուհներին և անկն տեսակ հարզիւններին՝ առհմերն ու գերգաստանները, աշխարհի բոլոր ծայրերում, գրեթէ բոլոր մարդկային համայնքների մէջ:

Երբ սարկները բազմամիլիոն դասակարգը, բերած յաղթական պատերազմների դաշտերից, լծւած անարդ, անանական աշխատանքին Յունաստանի, մասնանդ Հռոմի հսկայածաւալ հողերի վրայ, ի՛նչ էր ձեռն ունել կարգութեան սեղերին, բայց էթէ գործարդել իրենց մարդկային կորովը որիչ կարգի մարդանքներում մէլ... Եւ ա՛հա նրանք՝ մի կողմից անձնատուր էին լինում սանձարձակ զարքանուութեան, ցոփ կենսերի խրախճաններին — որոնց հեղեքը մինչև օրս էլ կարելի է տեսնել Պոսպէի կիսափյառակ շէջերի մէջ, Հռոմի հրապարակներում — միւս կողմից այդ պարագա սև, անպատիւ՝ աշխատանքից ազատագրած գրասակարգը, ի գեմս իր ընտիր փոքրամասնութեան զարգացնում էր կ ու լ ա ո լ բ ա ն, մղում էր գիտութիւն, արևսայ փիլիսոփայութիւնը...

Այդպէս է ա՛հա մարդկութեան էւոլյուցիոյի մէջ լ ա ո լ Շ իւտուում վ ա տ ի հետ, բարբը՝ շարիքի դրականը՝ բացասականի հետ:

Մարդկութեան բ ա Ր Ո յ ա կ ա ն պատկերը ևս մի բան վառ ա կ ու է գ սարկութեան սիտեմի կիրառութեամբ: Ասացինք արդէն, որ նախ բան այդ սիտեմը, պատերազմների մէջ յաղթանքներից կոտորուում էին: Այժմ գէթ խնայում է նրանց կանգը — մարդու աննաբարցը, աննախնայակին ստացւածքը: Աւելի հանգամանք, Հարկ կա՝ երկարօրէն խօսելու այն մասին, թէ ինչպէս բարոյական մի շարք գծեր — արկութիւն, ասպետութիւն, անձնագոհութիւն և այլն — մշակուում են դարձնալ: Դիտյն այն ժամանակ, երբ անեղծուել է հոսարակութեան մէջ այդ պատաների դասակարգը՝ որի մի մասը շարանակաբար մարդու է և պատերազմներում և կենսերի ող ասպարէզներում: Բարոյական այդ գծերը զարգանում են առանձնապէս միջնադարեան մարդկութեան մէջ:

Վերջապէս ն՛ի չը գիտե, որ աւանց մարդկային պատմութեան այդ բոլոր շրջանների, արճախիքներից ևս անանց աշխարհակողմ պատերազմների է արեւտուր արդար կաններ, առանց այդ անպար թանկանկարան սարասիների, սարկութեան ու ծոգածաւալ թշտութեան՝ չէին նետի հ է թ ա ս է բ բ պատմութեան մէջ, չէին անաղ զա՛յ ասպարող որ փոխորդուող ազգերի ծոցում ստեղծ ծագործող հանձարները, բացող և երբող չ ա մ ն ս ա տ է ղ ծ ն է բ բ, արձանագործները, նկարիչները և այլն:

Չը լինէին միջնադարեան գուլէթի գիրքիկեան տարիւնահեղ կուիւնքը խաղախան Գլորիոզիցարմիւս չը լինէին այդ երկր որիչ դժբախտութիւնները յետագայ թշտանքներում, — մարդկութիւնը զոյգէ ջունենալ երկու տիրական հանձարներ քանաստեղծութեան տ արևստի մէջ՝ Դ ա ն ա է և Ե ի թ է ի Ա ն ջ ջ ի Չ ա ս տ է ի ա հ ջ ի, պժոխասպասում գրելը, միւսի նիտանեան վրձնելը:

Այդպէս չէ տեղեկական էւօլիցիայի գաղտնիքը՝ Նոյնը չէ՞ արքիօք Տայկական կեանքում... Զը լինէին մեր գաւառըր հոյւրաձեռները, որ աւելից ցիկմնների պէս եկել անցել են մեր բազմամասնը Տայրենիքի վրայից — մերը չէինք ունենայ ոչ մեր Տերունների պայծառ, լուսաւոր բոլքերը, բէ էլ նրանք փայլուն ու խանդավաճ բերկերները — նդիշները, Պատկանեանները, ԱՏարանեաններ ու Սիւմանեանները... Առանց Տերունների՝ չէր բանաստեղծութիւնն *):..

Եզրակացնենք։ Մեր նպատակն էր ցոյց տալ մուրումնալից արեւելահայտեան մասնաճիւղների, որոնք բնուած մի անյոյս ու ցուազար յոսեանեութեամբ, անհիւում են պատմութեան ընթացքը, անհիւում են պատերազմներն ու Ֆէօդալական, բնակայական աւարտանը աշխարհակալութիւնները, անհիւում են և որոշում, որ բաղաբարութեան անխը եկու կործանենց ՆՏին, քարի ժամանակների՝ Տամայական, Տղեկերգական առաքինութիւնները, այդուրից են բնածին Տաւառութիւնը և առանց էգօրիզի ու սպականութեան թոյնը աշխարհի բոլոր ծայրերում։

Այդպէս չէ գառում պաղ, օր՛եկտի, առարկայական գիտութեամբ, Տաւարական գիտութիւնը ԱՏա նրա Տեղայ ուՏՏիլոյի, նրա մեծագոյն Տիճաղբի յայտարարութիւնը այդ առթիւ..

«Անտարկոյս, չէ կարելի արդարացին տեղեկական այդ անտարածելի պատճառով բարսանիքը... անտարածելի՞ մի ոսկեղով սատ Տաղար արտի ստեղծող առողջամայրքների մշտնջենակտի ընդՏարուններով՝ յանգել է մեծ ազգերի մեծ պատերազմներին։ Պէտք է սակայն խոստովանել, որ արանց այդ արսամիջնի՝ աշխարհը սակայն բնական կը լինէր միայն Ֆոյն տիպի մարդկանցով, որոնք կը փնտէին իրենց սպասանը բարանձաւներում և կը կրեարկելին զարը նիւթերով *»)։

Գրթթէ նոյն եղանակով էր բնուած պատմութեան պրոգնը մի ալ Տեղայ, էւօլլիչիօն ի զմի (Ջարգայցման թէօրիայի) ամենախոշոր ուՏՏիլաններից մինը, փիլիսոփայ Կեռքեր Ննջ որ կատարել է պատմութեան գաւառըր գործողութեան մէջ եղել է անՏրաժեշտ, և իբրև այդպիսին՝ եղել է բանաւոր, խելացի «Was wirklich ist, ist vernünftig»։ Ննջ որ իրական է, բանական է՞..

Կրթնում էնք, դժար և Տաղաւել այդ սեակն Տաւարանների Տեա, մեր խղճն ու գիտակցութիւնը ժառանգում են ընդգէմ այդպիսի մեղմարար քննՏառումների՝ Տանգելի պատմական արՏաւիքների, աշխարհափայտ պատերազմների ու զուլումների։ Բայց այնուամենայնիւ, թուում է թէ ընդՏաճար ամենայն ճիշտ են Տեղեկեան և սպինսերեան Փորմունները..

Ըստպէնք աւելացնել։ Կրք պատմութեան փիլիսոփայութիւնն ու Տաւարական գիտութիւնը Կեղեկների ու Սպինսերների բերանով Տաղաւում է պրատ

մական մեծ պրոգնէք *) ք անգաւոքութեանը (խեղաբութիւն) ի բրք նրանք դանում են, որ մարդկային ցեղը իրեն ծնող անտանութեան պէս պարէ շարունակ պատառուել է գոյութեան զուգակտի յորձանքներով, պատերազմներով, բիրտ եգօրիզի աւիրարնջման սարսաղանքով մէջ — նրանք չեն ուզում տեղ գրտնով, որ այդ դաժմ գոյութեան արՏաւիքները պիտի յորատեն յաւիտենօրէն, որպէս մի անսահ տեղեկատուար, ճակատագրական պատուՏառ ու Ապագան չը պիտի նմանի անցեալին և ներկային. կէօլիցիայի՝ ապրոլուծող աւ պնւանցող Տաւարի մէջ գոյութեան զուգակտ պիտի փոփոխի և արգէն իսկ փոփոխում է իր ձևերը. գոգաւնը ՏեղաՏեա Նստմանում աւ նաՏնջում է մարդու գիտակցական էակի յարմարում գրոՏի սողն.. Ննքը մեծ բնագէտը, Չարլզ Դարվին, պատմելով Տաներթ տեղեկարգական անողջամ գոյամարտի (Struggle for life) սարսափները անտանային և զուտական աշխարհների վեքրերմամբ՝ ընդունում էր, որ մարդկութեան մեջ շնորհիւ գիտակցական ապրի միջանուութեան, այդ գոյատեղը ՏեղաՏեան պիտի մեղմանայ ու պիտի լուրի այդ աւելի բարկորթ, մարգալտեղ պայարարների նախ Ապինսեր, Տաւարականգիտական Դարվինը՝, այսպէս ամփոփենց իր Տայեացքը՝ այդ եանք կնճի վերաբերմամբ.

«Դոյութեան կտիւր՝ Տաւարականութիւնների մէջ լինելով միջև օրս անՏրաժեշտ — պրոլուծ — էօլիցիայի՝ յաւիտեան պէս չը պիտի պատՏ պնւն է իր կոշտ ու վարդաք բնաւորութիւնը... Ենք խոստովանում ենք, որ պատերազմներն ենք պարտական մեծ Տաւարալտութեան և իր անսահ ժառանգութեանը և նրանց արգանների զարգացումը, բայց մենք կարող ենք եղրականել, որ ձեռք բերում ուճերը, որնք կրարկում են այժմ ուրիշ Տաւարական ֆունկցիաների Տաւար, յեան այդպիսի կորցնեան իրենց նախնական դերը։ Ենք ընդունում ենք, որ առանց այդ յարստեև, արիւնտա կոիւնքի՝ բաղաբարթութեան Տաւարականութիւնները չէին կողմակերպի և որ կուի այդ վիճակը պէնք է անՏրաժեշտարար անննայ իբրև բրացոցիղ՝ մարդու բնաւորութեան Տամագտաստան ձեւնոյնք ան գոլութիւնն, որքան փելի բայց դրա Տեա միայն իբոււցե ունիք պնդելու, որ այդ Տաւարականութիւնները կողմակերպուց կտոյ նրանց բնաւորութեան վարդաութիւնը — անՏրաժեշտ պայմալը այդ կողմակերպման պրոգնէք — պիտի չը աննայ.. Այդ շըրնային ծնունդ՝ Տաւարական և անՏրաական շարիքները ստիճանար պիտի նապին ու անՏեաւանայ Դոյութեան անորում պատերազմը պիտի տեղի տայ ՏեղաՏեան կամաւոր գործիքներով մեջ պիտի Տամի իր ժարագոյն ունիւտութեան, պիտի դանայ ի վերջոյ.. գրթթէ աներթ.. «ԱՏՏաղ ընդգէմ պատմութեան՞..»

*) Հնտասեան աղբիւթեր, նարկաւ, չը պիտի ցանխն սպալայում, եր կը վերանով աւարտից մարդկային զաւաճումը։ Հնտասիւնը կայոք գործում պիտի ցոյց տայ իսկայ պիցան զրկում, բնալարեան անիւղ ուճեր դէմ միկիկն փակ պատերազմի, սիւնիկայի, արեւսիք ու գիտափայտ Արք..

**) Հերթեա Ապինսեր, «Տաւարականգիտական փունկցիա»։

*) Processus, ընթացի, գործարարիւն։

